

Рајна Драгићевић*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ТРАГОВИ ЈЕЗИЧКИХ И КУЛТУРОЛОШКИХ КОНТАКАТА СРБА СА ДРУГИМ НАРОДИМА У XIX ВЕКУ

Српски двојезични речници који су настали крајем XVIII и почетком XIX века представљају ризницу не само језичких већ и културолошких података о животу Срба у пограничним пределима Хабзбуршке монархије. У раду се представљају досадашња наша истраживања неких од тих речника, а затим се лингвокултуролошки анализирају пословице изнесене као део *Беседовника* Вићентија Ракића из 1810. године. Циљ је лексичка и културолошка анализа пословица, као и указивање на специфичности неких пословица које би могле указивати на српско-италијанске културолошке веза на почетку XIX века.

Кључне речи: Беседовник Вићентија Ракића, историјски речници, лексикографија, лингвокултурологија, српски језик.

1. ДОСАДАШЊА НАША ИСТРАЖИВАЊА. Речници су одувек настајали са идејом да буду мостови међу језицима и културама и зато са посебним интересовањем истражујемо најстарије српске ћириличне речнике, који су настали крајем XVIII и почетком XIX века. Они су објављени након Велике сеобе Срба под вођством Арсенија Чарнојевића, године 1690. Српски народ доселио се у Хабзбуршку монархију и уложио велики напор да се прилагоди тамошњим обичајима. Први речници настајали су с намером да се Србима приближе Немци, Мађари, Грци, Италијани и други народи са којима су живели или трговали, али и са идејом да се Срби представе тим својим новим суседима. Са ове временске дистанце, више је него очигледна културолошка димензија старих речника. Они нису били само речници, већ поучници. Нажалост, лингвистичка јавност не бави се довољно овим важним лингвокултуролошким извориштима.

* rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs.

Ово су неки од тих речника:

Вујановски 1772: „Нѣмецкаа грамматика изъ различныхъ авторовъ наипачеже Готштедовыхъ книгъ собрана и въ ползу сербскихъ дѣтей на славеносербскомъ ѣзыкѣ изаснена Стефаномъ Вујановскимъ, слышателемъ правахъ во университетѣ вѣннскомъ“, в Вѣннѣ, 1772.

Речник мали: „Рѣчникъ малый“ въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языковъ Привилег. Типографій, 1793.

Луштина 1794: „Грамматика италианская ради употребленія иллирическаго юности, собрана Викентиємъ Лустина“, въ Вѣннѣ, 1794.

Киридис и Аврамовић 1845: „Руководство въ брзомъ и лакомя наученю греческогъ и србскогъ езыка одъ Георгія Киридиса и Евтимія Аврамовића“, у Београду, 1845.

До сада смо, на материјалу ових речника, обавили три истраживања. Грађа из немачко-славеносрпског *Речника малог* (1793) послужила нам је као основа за анализу тематских група обрађене лексике, као и садржаја тзв. *Разговорника*, који се налази на крају овог и многих других речника из овог времена (Драгићевић 2015). Показали смо како тематске групе обрађене лексике, као и избор лексема у тим групама указује на садржај свакодневног живота обичних људи. У разговорницима се импровизују дијалози које је становништво свакодневно водило у различитим ситуацијама – приликом куповине, сусрета са познаницима на улици, за столом, у шетњи итд. И ови замишљени дијалози такође указују на начин живота, систем вредности и обичаје које су Срби попримали од својих суседа након Велике Сеобе.

Друго истраживање тичало се поређења начина живота, обичаја и цивилизацијског устројства Срба из Хабзбуршке монархије и Срба из Турске (Драгићевић, у штампи). На грађи из свих ових речника, на једној страни, и Вукових речника, на другој страни, указали смо на бројне разлике у свакодневици Срба који су живели у ове две државе и два културолошка система.

Треће истраживање, настало према грађи из грчко-српског речника Киридиса и Аврамовића (1845), било је посвећено формама учтивости које су се неговале у првој половини XIX века (Драгићевић, 2016). На материјалу говорних чиновна молбе, пристајања и захваљивања представљена су четири степена учтивости који су се неговали приликом извршавања тих говорних чиновна.

Сви ови речници с краја XVIII и почетка XIX века представљају, пре свега, складишта речи. У некима од њих оне су тематски подељене, па избор речи и њихових значења, а још више избор тематских група јасно осликава кључна поља важна за живот људи тога времена.

Осим избора лексике која је обрађена у овим речницима, важни су и пропратни садржаји. Многи од ових речника имају тзв. *разговорнике*, збирке замишљених пригодних дијалога у вези са различитим

проблемима који су сачињавали свакодневни народни живот, као што су, на пример, дијалог са продавцем приликом куповине, дијалог са пријатељима када их треба позвати на ручак, дијалог са гостима које треба понудити храном и пићем, разговор са конобаром у ресторану када треба наручити јело итд. Разговорници имају васпитну улогу јер подучавају говорнике српског језика да се на васпитан, учтив, друштвено прихватљив начин обраћају својим саговорницима на страном језику. Разговорници често садрже и савете о томе како се учтиво захвалити, замолити некога за нешто, саветовати некоме нешто, изразити задовољство, усхићење, незадовољство или чуђење итд. Говорни чиновници су често обрађени у овим речницима са великим бројем нијанси понизности или учтивости, грубости или емпатије, фамилијарности или формалности (исп. Драгићевић 2016).

Срби се нису доселили у Хабзбуршку монархију са говорним формама које су забележене у речницима о којима говоримо. То најбоље показује поређење Вукових речника (као складишта народног српског језика и културе с краја XVIII и прве половине XIX века) са речницима Срба из Хабзбуршке монархије (исп. Драгићевић, у штампи). Од кога су говорници српског језика преузели те говорне форме тешко је рећи, као што није лако одговорити ни на питање да ли су то форме које су се користиле у реалној комуникацији или су се само препоручивале. Логично би било претпоставити да су преузете из другог језика који је у речницима обрађен, дакле из немачког, грчког, италијанског итд. Међутим, није било баш сасвим тако. Упоредна анализа ових речника показала је да у многима од њих постоје сасвим исти сегменти – на пример, исти разговори у разговорницима, што јасно указује на чињеницу да су били преузимани из једног двојезичног речника у други. Одређени утицај другог језика обрађеног у речнику не може се искључити, али изгледа да је у говорним формама које су овековечене у речницима доминирао дух времена, извесни манир наглашене учтивости који се преоблачио из језика у језик, а суштина је била иста. Какво год објашњење да узмемо у обзир, важно је прихватити чињеницу да су форме учтивног и прихватљивог вербалног понашања биле резултат сусрета култура и језика и да су се говорници српског језика и сами европеизовали користећи речнике. И управо је то главни разлог због којег пажњу посвећујемо овим речницима. Они нису били само речници, већ и васпитни приручници, као и складишта различитих знања, искустава и погледа на свет напредних европских народа у које су се брзо након Сеобе народа уврстили и Срби.

2. БЕСЕДОВНИК ВИЋЕНТИЈА РАКИЋА ИЗ 1810. ГОДИНЕ. За ову прилику задржаћемо се на лингвокултуролошкој анализи једног сегмента речника који носи следећи назив:

Бесѣдовник иллирическо-италијанскій, съ италијанскога преведенъ, и принаравленъ къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварителнога Руководства г. Павла Соларича къ познанію Италијански Писмена...Викентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохомъ Церкве Иллирическе С. Спирідона у Трїесту суще. Въ Млеткахъ, 1810.

Ова књига могла би бити узор за данашње уџбенике страних језика. Намењена је и Италијанима и Србима, јер су сви садржаји паралелно представљени на оба језика. Српски део приручника написан је словеносрпским језиком, а ми ћемо у овом раду све примере писати у транскрибованој форми.

- Књига се састоји из ових главних делова, од којих су многи издељени у ситније: **Предварителнаја** (упутства о писању и изговору словенских и италијанских гласова)
- **Собраније обитих разговор** (50 замишљених дијалога о различитим животним питањима)
- **Собраније реченији начин** **говорења** (говорни чинови – молба; потврђивање и одрицање; савет, чуђење, забрана; изражавање радости и туге...)
- **Собраније неких пословиц**
- **Нравоученија** (о љубави, мудрости, пријатељству, о трезвености и умерености, о језику, о различитим карактерима мудрога и безумнога, о жени доброј и злој...)
- **Руководство к сочиненију писем**

Собрание писем (препоручителних, жалобних, извинителних, верности и дружества, нежних и љубовних, гиздавих и шаљивих, купеческих).

У одређеним деловима овог приручника налазе се скупови по различитим критеријумима повезаних речи, на пример, најважнијих глагола, придева којима се описују људске особине, именица са различитим значењем итд.

Сам садржај ове књиге, као и њен наслов, говоре о томе да она заиста није само речник, већ књига у којој је фиксирана култура оних Срба који су у првој половини XIX века живели мешајући се са Италијанима и упијајући њихову културу. Садржај књиге привлачи и тематски и језички.

3. Пословице у БЕСЕДОВНИКУ. За потребе овог истраживања желели смо да представимо поглавље Ракићевог *Беседовника* које садржи пословице. Неке од њих се и данас чувају у српском језику, а неке изгледају страно. Већ је на први поглед јасно да тај скуп пословица представљених на српском и италијанском језику сачињавају паремије из оба та језика, а вероватно и из неких других, које су се као разборите мисли о томе како треба живети лако преносиле из једног језика у други и са једне генерације на другу. Многе од њих потичу из Библије, па се и

тима може објаснити њихова универзалност. „Пословица може изражавати уопштена, безвременска, општељудска и општеважећа запажања ... али и искуства и коментаре појединих историјских раздобља, друштвених средина, извесних група и заједница“ (Јовановић 2006: 14). Управо то заједничко општељудско искуство које је сабрано у пословицама омогућава им да се лако преносе из једне културе у другу и да се тако успостављају културолошки контакти међу народима. Вук (1833) започиње своје *Објављеније* о народним српским пословицама следећом реченицом: „Не само што се у народним пословицама налази превелика мудрост и наука за људски живот на овоме свету, него оне показују и народни разум и карактер, а многе ударају и у народне обичаје“.

А. Неке пословице из *Беседовника* познате су нам и данас, и то у (скоро) истом облику:

Нитко се није научен родио.

Паста са зла на горе.

Пас који лаје мало уједа.

Једна лапа не чини пролећа.

Једна несрећа вуче са собом другу.

Тко тражи веће, изгуби и оно из вреће.

Тражити длаку у јајету.

Крај дело краси.

Једно зло не долази нигда само.

Б. Неке су очуване у донекле истој форми, тј. доживеле су некакву алтернацију. Пажњу привлаче из језичких разлога. Тако, на пример, из пословице *Вран врину очи не вади* закључујемо да је *врину* била именица мушког рода која је у номинативу једнине гласила *врину*, а као и друге именице мушког рода, имала је наставак *-у* у дативу: *вринуу*.

И именица *леђа* имала је другачију деклинацију. То закључујемо из пословице *Треба имати око и на леђа*.

Данас кажемо да је неко *окренуо нови лист*, а у *Беседовнику* именица *лист* је услужби субјекта, па овај израз гласи *Преврнуо се је лист*.

В. Неке пословице су протоком времена доживеле лексичке алтернације. Данас кажемо *Чист рачун, дуга љубав*, а некада се говорило *Чист рачун, добри пријатељи*. Значење пословице је остало непромењено. До неких лексичких алтернација довеле су лексичке промене. Тако се, на пример, говорило *Подобан подобна тражи*. Придев је протоком времена променио значење и данас не значи *сличан* (као у руском језику), већ *погодан, згодан*, а пословица данас гласи *Сличан сличнога тражи*.

Уместо *чекић* говорило се *млат* (од глагола *млатити*), па је израз *бити између чекића и наковња* гласио *бити међу наковњом и млатом*.

Данас обично кажемо *Како стечено, тако потрошено*, а некад се говорило *Како стечено, тако расточено*. Ове две глаголске лексеме имају исти корен и лепо сазвучје, глагол *расточити* није архаичан, па је необично и неочекивано што није опстао у овој пословици.

Г. Занимљиво је обратити пажњу и на пословице које имају наизглед сличну структуру са некима које данас користимо, али значење им је другачије. Тако, на пример, данас кажемо *Ми о вуку, а вук на врата*, желећи да нагласимо необичност ситуације да неко о коме се управо разговара неочекивано долази у тај простор. Вук данас не мора бити ни пријатељ, а ни непријатељ, већ просто особа која као да је призвана разговором. Некада се користила само наизглед истозначна пословица *Ми о вуку, а вук међу јаганце*, која се може интерпретирати на следећи начин: док ми разговарамо о непријатељу (уместо да нешто предузмемо), он уништава нашу својину.

Данас се каже *Очи су огледало душе*, а у *Беседовнику* читамо *Вино је често зеркало ума*. За ову идеју данас је резервисана пословица *Што трезан мисли то пијан говори*. Запазићемо две чињенице. Прва је лексичка: данашњи кроатизам *зрцало* некада се користио у српском језику (као и многи други данаши кроатизми који припадају лексичкој прошлости српског језика, нпр. у овој збирци: *От стари кокоши добра јуха*). Друго запажање тиче се паремиолошког уланчавања кроз време – неке пословице се структурно везују једна са другом, а неке семантички. Пословица *Вино је зеркало ума* има структурни пандан у пословици *Очи су огледало душе* и смисаони пандан са пословицом *Што трезан мисли то пијан говори*. То значи да чак и када се нека пословица изгуби, постоји тежња у народу да се идеја коју она носи језички фиксира на неки други начин. Тако она путује кроз време заоденута различитим језичким плаштovima.

Д. Ипак, највише пажње привлаче оне пословице које су данас сасвим непознате. Оне можда спадају у српске народне пословице, али су заборављене, а можда су и позајмљене из италијанског језика, па никада нису биле ни заживеле у српском језику. Одвајамо оне које су културолошки, значењски или језички упечатљиве.

Човеку се препоручује да не говори много о ономе што види и зна:

Много зна тко говорити зна; но више зна тко мучати зна.

Тко чује, види и мучи, живи у миру.

О великима или мртвима или говори добро или мучи.

Вук у својим пословицама користи глагол *ћутати*, а у пословицама се ћутање углавном негативно оцењује: *Ћути као куга. Ћути као оловом заливен. Ћути као свиња (кад је ко срдит, па ћути).*

Коме, међутим, ништа не треба затајити откривамо у пословици *Духовнику, врачу и ходатају не треба ништа затајити*. *Духовник* је, наравно, *свештеник*, *врач* је *лекар*, а *ходатај* је *адвокат*. Из ове

пословице сазнајемо коме треба веровати, али и која су занимања била (и, вероватно, остала) посебно поштована.

У једној пословици побројане су изузетне непријатности, оне од којих се умире:

Чекати, а не дочекати; лежати у постељи, а не спавати; служити, а не награђен бити, јесу три ствари које чине умрети.

У неким пословицама сачувана су поређења која су до данас изгубила експресивност у српском језику:

Бити разуман као пањ.

Жена је као кестен: споља лепа, а изнутра худа.

Свет је начињен као лествица, кој се пење, кој силази.

Лексема *пањ* у савременом српском језику носи негативну експресију и доживљава се као симбол глупости, огољености, простоте, недоконаности или симбол самоће. Символика се у оба случаја заснива на исечености дрвета, на недостатку стабла, крошње и лишћа, на недоконаности. Према Наташи Ристивојевић Рајковић (2008), у скандинавским језицима, *пањ* је симбол стабилности, укоренености, па и мудрости. Символика је заснована на стамености пања коју изазива разгранато корење и чињеница да је стабло најдебље у најнижем делу. Пословица *Разуман као пањ* може се, зато разумети на два начина – саркастично, духовито или као похвала на рачун онога ко је оцењен као разуман.

У Вуковим пословицама читамо *Мудар ка и лисица* и *Мудар као Латинин*. Разумност се не оцењује и не пореди.

Необично је и поређење жене са кестеном. И у овој пословици, као и у многим Вуковим, жена се омаловажава и експлицитно поставља на подређену позицију.

Живот и свет углавном концептуализујемо хоризонтално – као пут или вертикално – обично као узбрдицу. Пословица *Свет је сачињен као лествица, кој се пење, кој силази* представља нам метафоричну слику света који личи на мердевине – успешни се пењу, а неуспешни силазе.

Неким пословицама буди се нада ономе ко нема среће:

И зла срећа место промени.

Несрећа умудрава.

Неке се, пак, користе за подстицање: *Тко добро почне јест на полак дела*, а некима се подиже самопоуздање: *Ако је и поп може погрешити. И најбољи коњ посрне*. Неке служе и да отворе очи наивнима: *Тко служи обшћеству, не служи никому*. Ова пословица, као и неке друге, посебно оне Вукове, преносе сурово реалне поруке о свету око нас. Човекове моћи су ограничене, па је понекад узалудно планирати. Зато је народ говорио: *Човек предлаже, а Бог располаже*.

Неке пословице (осим чињенице да се данас не употребљавају упркос универзалне поруке коју носе) необичним чине и славенизми који су у њима употребљени:

Лењост је ђаволски узглавник. Узглавник је стари назив замењен турцизмом *јастук*.

Сачувати козу и капусту. Капуста је русизам и означава *купус*.

Гордост и нишћета худо се гледе. Нишћета је беда, а пажњу привлачи и прилог *худо*, који се често користио у пословицама које разматрамо.

Глад изгони вука из луга. Иако већина говорника савременог српског језика зна да *луг* означава *шуму*, ова лексема се готово никад не користи. Понекад се употребљава са значењем *мања шума*.

Подозрење јест отрова дружби. Пажњу привлачи именица *отрова*, за коју претпостављамо да означава *негацију* и да је у творбеној вези са глаголом *отрицати* – *негирати*.

Награда добродетељи јест слава. Именица *добродетељ* означава моралну чистоту.

Сликовита је пословица *Сохрани ме, Боже, от оне мачке, која ме спред лиже, а с трагу гребе.* Глагол *сохранити* значио је *сачувати* (као у руском језику). Данас прилог *страга* доживљавамо готово као просту реч, а овде се појављује као спој предлога и именице.

Боље птица у пољу него у најлепшој клетки. Данас су *клетка* или *крлетка* готово заборављене именице.

Данашњи придев *недовољан* значио је *незадовољан*, што помаже да разумемо пословицу *Недовољному све недостаје*.

На основу творбене структуре лако је претпоставити шта значи придев *безчин* који се данас не употребљава: *Бешчина младост, бедна старост*. Међутим, није сасвим сигурно да ли придев који се састоји од префикса *без-* и корена глагола *чинити* заиста означава *који не чини, не ради, који је лењ*. У *Огледној свесци славеносрпског речника* читамо да *бешчин* као именица значи *злодело, злочин*, па је *бешчина младост* можда *младост у току које се чине злодела, греси, нешташлуци*. У истом речнику стоји да *безделник* није *нерадник* већ *преступник, грешник*. Очигледно се променило значење предлога и префикса *без-*.

Постоје лексеме које су сачуване од заборава захваљујући изразу (фразеологизму или пословици) у којем се користе (исп. примере из истраживања М. Богдановић, у штампи): *бити од беседе* (*беседа* = *задата реч, обећање*), *на двору* (= *напољу*), *узети на (под) калем* – *исписати, пописати* (*калем* – *зашиљена оловка, перо од трске*). С друге стране, неки изрази (фразеологизми или пословице) заувек су изгубљени због архаизама или историзама које садрже. Тешко је предвидети механизме који управљају тим процесима, али је важно истраживати их. Такође, није јасно због чега неке универзалне истине исказане

пословицама заувек опстају, а неке нестају. Вреди детаљно истражити да ли већи степен експресивности појачава шансе некој пословици за опстанак, а наш за сада овлашни преглед показује да нема правила. Могуће је и да дуже трају оне пословице које су изворно српске јер су дубље укорене. Оне које су ушле у српски језик посредством других језика и култура можда имају краћи век. Ипак, и такве пословице лако су улазиле у наш језик јер је њихова улога да нас подсети колико је људско искуство универзално упркос културолошким, па и цивилизацијским разликама међу народима који су их осмислили.

Извори

Ракић 1810: Бесѣдовник иллирическо-италијанскій, съ италијанскога преведенъ, и принаравленъ къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварителнога Руководства г. Павла Соларича къ познанію Италијански Писмена...Викентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохоомъ Цркве Иллирическе С. Спирідона у Тріесту суще. Въ Млеткахъ.

Литература

- Бјелаковић и др. (у штампи): Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић, Александар Милановић, Милена Зорић, Јелена Стошић, *Речник славеносрпског језика (огледна свеска)*, Нови Сад: Матица српска.
- Богдановић: Маријана Богдановић (у штампи): Фразеолошки историјски и фразеолошки архаизми у српском језику.
- Вук 1833: Вук Стефановић Караџић: *Објављеније о народним српским пословицама*, прештампано у: Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, приредио Мирослав Пантић, Београд: Просвета–Нолит, 1987, стр. 319.
- Драгићевић 2015: Рајна Драгићевић: О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII века на основу једног речника, *Исходишта 1*, Савез Срба у Румунији: Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији. Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Темишвар – Ниш, 113–129.
- Драгићевић 2016: Рајна Драгићевић: Стара лексикографија и српска култура: *Форме учтивости у српском језику у XIX веку*, *Срби и српско*, зборник радова, уредник Дејан Ајадачић, Београд: Алма, 90–103.
- Драгићевић (у штампи): Рајна Драгићевић: Историјски речници српског језика као извор за истраживање развоја националне слике света српског народа.

- Јовановић 2006: Јелена Јовановић, *Књига српских народних пословица I, II*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Ристивојевић Рајковић Наташа 2008: „Зоонимска метафорика о мушкарцима и женама”, *Philologia*, бр. 6, Београд: Филолошки факултет, 45–52.

Rajna Dragičević

**LEXICOGRAPHIC TRACES OF LANGUAGE AND CULTURAL CONTACTS
OF SERBS WITH OTHER ETHNICS IN XIX CENTURY**

(Summary)

Serbian bilingual dictionaries that were created in the late eighteenth and early nineteenth centuries are the treasures of not only linguistic but also cultural information about the life of Serbs in the border areas of the Habsburg monarchy. This paper presents our current studies of some of these dictionaries, and also from the linguistic and cultural perspective analyze proverbs presented in *Besedovnik*, book by Vićentije Rakić of 1810. The aim is to do the lexical and cultural analysis of proverbs, as well as point out the specifics of some proverbs that might indicate some Serbian and Italian cultural ties at the beginning of XIX century.

Keywords: Besedovnik by Vićentije Rakić, historical dictionaries, lexicography, linguoculturology, Serbian